

МІЖНАРОДНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ У ВОЄННИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

INTERNATIONAL SPECIALIZATION OF UKRAINE IN MILITARY CONDITIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Резюме. Україна, зіткнувшись із російською агресією у 2014 році та з широкомасштабним вторгненням у 2022 році, опинилася перед необхідністю адаптувати свою економіку до нових реалій. Військові дії, значні руйнування інфраструктури, економічні труднощі суттєво вплинули на структуру національного господарства, а також на позиції України на світовому ринку. Водночас ці виклики відкрили нові можливості для розвитку. В статті досліджується аспекти трансформації міжнародної спеціалізації України в умовах війни, зазначається, що до початку війни міжнародна спеціалізація України розвивалась в таких галузях, як сільське господарство, важка промисловість (зокрема металургія), у сфері ІТ-аутсорсингу.

Військові дії спричинили часткові зміни економічних пріоритетів та можливостей країни, викликавши ряд проблем: втрату промислових потужностей, зменшення доступу до сільськогосподарських земель, порушення логістики. Незважаючи на ці виклики, Україна здійснює заходи щодо адаптування та збереження позицій на міжнародних ринках. Україна залишається одним із провідних експортерів агропродукції, зокрема зерна, соняшникової олії та кукурудзи. Надзвичайну стійкість в умовах війни демонструє український ІТ-сектор. Багато ІТ-компаній та фахівців перейшли на віддалений формат роботи, продовжуючи співпрацю з іноземними клієнтами. Крім того, Україна посилює свої позиції в галузі кібербезпеки, що стає все більш актуальним на тлі глобальних загроз у кіберпросторі. ІТ-сектор та креативні індустрії є найбільш перспективними напрямками міжнародної спеціалізації країни, українські стартапи та технологічні компанії вже отримали міжнародне визнання, що сприятиме і на далі зростанню цієї галузі та залученню нових інвестицій.

Втрата доступу до частини енергоресурсів, зокрема вугільних шахт і атомних електростанцій, а також руйнування енергетичної

інфраструктури вимагає від України пошуку нових джерел енергії та відновлення власної енергетичної безпеки. Україна має потенціал для розвитку відновлюваних джерел енергії, зокрема вітрових та сонячних електростанцій, що може стати основою для міжнародної спеціалізації в майбутньому. Через військові дії багато українців були змушені виїхати за кордон або вступити до лав Збройних сил України, що зменшило кількість доступної робочої сили в ключових секторах економіки та створило додаткові труднощі для збереження високого рівня продуктивності в галузях, що спеціалізуються на експорті.

Міжнародна спеціалізація України у воєнних умовах є складним і динамічним процесом. Війна створила безпрецедентні виклики для економіки країни, разом з тим підштовхнувши до переорієнтації та поглибленні інших видів міжнародної спеціалізації.

Summary. *Ukraine, faced with Russian aggression in 2014 and a large-scale invasion in 2022, was faced with the need to adapt its economy to new realities. Military actions, significant destruction of infrastructure, economic difficulties significantly affected the structure of the national economy, as well as Ukraine's position on the world market. At the same time, these challenges opened up new opportunities for development. The article examines aspects of the transformation of Ukraine's international specialization during the war, it is noted that before the war, Ukraine's international specialization developed in such fields as agriculture, heavy industry (especially metallurgy), and IT outsourcing.*

Military actions caused partial changes in the country's economic priorities and capabilities, causing a number of problems: loss of industrial capacity, reduced access to agricultural land, disruption of logistics. Despite these challenges, Ukraine is taking measures to adapt and maintain its positions on international markets. Ukraine remains one of the leading exporters of agricultural products, including grain, sunflower oil and corn. The Ukrainian IT sector demonstrates extraordinary resilience in the face of war. Many IT companies and specialists have switched to a remote work format, continuing cooperation with foreign clients. In addition, Ukraine is strengthening its position in the field of cyber security, which is becoming more and more relevant against the background of global threats in cyberspace. The IT sector and creative industries are the most promising areas of international specialization of the country, Ukrainian startups and technology companies have already received international recognition, which will contribute to the further growth of this industry and the attraction of new investments.

The loss of access to some energy resources, in particular coal mines and nuclear power plants, as well as the destruction of the energy

infrastructure, requires Ukraine to find new sources of energy and restore its own energy security. Ukraine has the potential for the development of renewable energy sources, in particular wind and solar power plants, which can become the basis for international specialization in the future. The hostilities forced many Ukrainians to go abroad or join the Armed Forces of Ukraine, which reduced the available labor force in key sectors of the economy and created additional difficulties in maintaining high levels of productivity in export-oriented industries.

The international specialization of Ukraine in military conditions is a complex and dynamic process. The war created unprecedented challenges for the country's economy, while prompting a reorientation and deepening of other types of international specialization.

Вступ. В останнє десятиріччя міжнародна спеціалізація зазнала суттєвих змін: її обумовленість суто природними перевагами замінилась обумовленістю ступенем техніко-технологічного розвитку країни, рівнем кваліфікації її робочої сили, сучасністю методів управління, стабільністю валютної системи тощо. Це призвело до більш інтенсивного розвитку предметної, подетальної та технологічної спеціалізації порівняно із загальною та галузевою [2]. Наслідками цього стали залучення все більшої кількості країн до міжнародної торгівлі та посилення залежності внутрішньої економіки різних країн від результативності зовнішньоторговельної діяльності.

Основна частина. Зміни структури міжнародної спеціалізації України в період 2014 - 2022 років, отримали особливі акценти після 2022 року. До 2014 року на світових ринках Україна була представлена переважно як експортер сировини і напівфабрикатів у галузі чорної і кольорової металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості.

На динаміку розвитку зовнішньої торгівлі України впливали традиційна регіональна структура господарювання, енергетична залежність, зростання обсягів продажу переважно за рахунок напівфабрикатів. Висока енергоємність зорієнтованих на експорт галузей (металургії, хімічної промисловості тощо) спричиняла залежність експорту від імпорту енергоносіїв, не давала можливості спрямовувати валютні надходження на технологічне оновлення виробництва, перешкоджаючи нарощуванню експорту кінцевої продукції.

У загальних обсягах імпорту частка продукції, яка використовувалася для задоволення потреб національного виробництва, становила більш як 80%, що актуалізувала проблеми оптимізації промислово-виробничого імпорту та скорочення дефіциту торговельного балансу.

Процеси, зумовлені падінням цін на основні товарні групи українського сировинного експорту, міжнародна фінансова криза 2008-2009 рр. та її наслідки остаточно «дискредитували» сировино-експортну модель України на той час. В Україні існувало близько 100 тис. підприємств, однак більшість із них мала застарілі, зношені, а то й зруйновані основні виробничі фонди, які потребують оновлення або демонтування.

Кількість незайнятих громадян, які перебували на обліку в державній службі зайнятості, скоротилася з 827,4 тис. осіб у 2008 р. до 752,0 тис. осіб у 2009 р. Офіційного статусу безробітних у 2009 р. набули 97,9% незайнятих громадян, із них 74,0% отримували допомогу по безробіттю. При цьому у 2009 році в Україні проживало 46061,4 тис. осіб, поступово зменшуючись за рахунок природного скорочення (87,5 тис. осіб на рік), яке не перекривало незначний міграційний приріст населення (5,2 тис. осіб на рік). Порівняно із 2009 роком обсяг природного скорочення населення у 2010 році зменшився на 27,5 тис. осіб, а міграційний приріст населення зменшився з 5,4 тис. до 5,2 тис. осіб. Участь України у світовій торгівлі у 2010 р. обмежувалася 0,01% світового експорту, експорт мав переважно сировинне походження [11].

Геополітичне положення України та її земельно-ресурсний потенціал обумовлюють провідну роль земельного фонду як одного з важливих ресурсів держави, що є первинним фактором виробництва і своєрідним фундаментом економічного розвитку. На початок 2010 року площа сільськогосподарських угідь становила 57,9 млн. га; її сільськогосподарська освоєність досягла майже 70%, розораність – 57,1%; частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь перевищувала 79%. У 2014 році площа сільськогосподарських угідь становила 42 млн гектарів.

У 2023 році ця цифра знизилася до 41,5 млн гектарів через бойові дії та втрачені території. Якщо у 2014 році в Україні налічувалося близько 45 тисяч фермерських господарств, то у 2023 році їх кількість зросла до 60 тисяч, що експерти пов'язують з розвитком ринку землі, зокрема прийняття закону про ринок землі у 2020 році, який дозволив купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення[10].

В період 2014-2024 років земельно-ресурсний потенціал України зазнав змін через анексію Криму та часткову окупацію Донецької і Луганської областей, що призвело до зменшення площі оброблюваних земель. Разом з тим, успішне впровадження сучасних агротехнологій і нових методів обробки земель дозволило підвищити продуктивність сільського господарства. Якщо у 2014 році обсяг виробництва зерна в

Україні становив приблизно 63 млн тонн., то у 2022 році виробництво знизилося до 53 млн тонн. Разом з тим, у 2023 році показники відносно стабілізувались до 60 млн. тонн.

Середня врожайність пшениці у 2014 році становила 3,1 тонни/гектар, у 2021 році цей показник досягнув 3,8 тонни/гектар, у 2022 році врожайність пшениці склала приблизно 3,6 тонни/гектар. У 2022 році споживання пшениці на душу населення становило 95 кг/рік, а соняшникової олії 9,5 кг/рік.

У 2014 році виробництво соняшнику – близько 12,5 млн тонн, у 2021 році цей показник виріс до 16,3 млн тонн., а у 2022 році - 5,1 млн. тонн. У 2014 році експорт агропродовольчих товарів становив близько 18,5 млрд доларів США., у 2021 році досягнув рекордного рівня - приблизно 27,1 млрд доларів США, у 2022 році близько 23,3 млрд доларів США [10].

Війна призвела до зменшення інвестиції в розробку нових родовищ корисних копалин, таких як вугілля, газ та нафта та погіршення екологічної ситуації через забруднення природних ресурсів, зокрема водних ресурсів.

Каховська трагедія, що сталася 6 червня 2023 року призвела до катастрофічних наслідків, які мають серйозний вплив на екологію, економіку та соціальне життя в Україні. Площа затоплених земель становила близько 600 км². Затоплено більше 40 населених пунктів у Херсонській області, знищено або пошкоджено близько 500 гектарів сільськогосподарських угідь. Витік небезпечних хімічних речовин з промислових підприємств, що розташовані в затоплених зонах, загрожує забрудненням води та ґрунтів. Загибель великої кількості риби та водної фауни в результаті зміни водного режиму. Під час підриву в Каховському водосховищі рівень води впав на 10-15 метрів, що призвело до зміни екосистеми. Прогнозоване скорочення запасів води для іригації на 30% в наступні роки. Орієнтовні збитки від затоплення оцінюються в близько 50-100 мільйонів доларів США[10].

Підриу ГЕС призвів до зниження водопостачання в промислових регіонах, що ускладнило роботу підприємств. Проте, незважаючи на труднощі, потенціал земельних і природних ресурсів залишається вагомим, а завдяки впровадженню сучасних технологій, екологічних ініціатив і нових стратегій управління перспективним.

Станом на 2013 рік галузь металургії визначалась як одна з експортноорієнтованих в українській економіці, становивши до 2014 року близько 30% загального експорту країни навіть із наявними проблемами: обмеженість наукових досліджень в металургійній галузі, зменшення притоку іноземних інвестицій, використання застарілих

основних виробничих фондів, недостатній розвиток внутрішнього ринку металопродукції.

Україна спеціалізувалася на виробництві чавуну, сталі, прокату, а також рідкоземельних металів. У період з 2014 по 2024 рік галузь зазнала змін внаслідок російсько-української війни. Частина металургійних підприємств, розташованих на сході України були зруйновані або змушені зупинити виробництво, перемістити свої потужності на західні регіони України, що вимагало значних інвестицій та адаптації виробничих процесів.

Загальне виробництво сталі в Україні знизилося уже у 2021 році на 30% порівняно з 2013 роком до 15,9 млн.тон. Експорт металургійної продукції скоротився через втрату традиційних ринків. Поряд з цим, це створило умови українським виробникам для пошуку нових ринків збуту та партнерів в Європі та Азії та не скасувало зацікавленість іноземних інвесторів. Ключовим інвестором з іноземним капіталом є ArcelorMittal, не зважаючи на нестабільне електропостачання через російські атаки на енергоінфраструктуру, проблеми з водою через знищення російськими військами Каховської ГЕС, у 2022 році підприємство інвестувало у свої потужності 120 млн. дол.США, а у 2023 році іще 130 млн.дол.США [9].

Безумовно, галузь металургії має потенціал та перспективи розвитку, з необхідністю модернізації виробничих потужностей, впровадження новітніх технологій, автоматизацію процесів та підвищення ефективності виробництва.

Експортна орієнтація економіки України може бути підтримана можливостями країни також у виробництві продукції хімічної та нафтохімічної промисловості: аміаку, гідрооксиду магнію, натрію, оксидів металів, казеїну, ефіру, кислот, силікатів, карбідів, порошу та вибухових і фарбувальних речовин тощо.

У квітні 2023-го німецький фармацевтичний концерн Bayer оголосив про готовність інвестувати в Україну приблизно 60 млн. євро. Німецька компанія «Henkel» виступила інвестором на виготовлення продукції бізнес-підрозділу «Клейові технології» брендів Ceresit і Metylan в розмірі 60 тис.євро.

Не зважаючи на те, що енергетична галузь є найбільш постраждалою від наслідків війни, іноземні інвестори надають їй підтримку. Норвезька компанія Scatec до 2021 року запустила 5 потужних СЕС на Київщині, Черкащині та Миколаївщині. Наразі спільно з Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC) компанія планує розгортання в Україні блочно-комплектного рішення для генерації та зберігання сонячної енергії Scatec Release. Компанія Onur

Group планує інвестувати близько 150 млн.євро у проект з встановлення вітрогенераторів. В період 2014 – 2024 років Україна активно працює над зменшенням залежності від російських енергоносіїв, залучаючи інвестиції в відновлювальні джерела енергії, зокрема вітрову та сонячну енергетику.

До галузей, в яких Україна значно змінила, частково посилила свою міжнародну спеціалізацію в період 2011 – 2024 років відноситься військово-промисловий комплекс та ІТ-індустрія. Війна сприяла розвитку українського ВПК, зокрема виробництва безпілотних літальних апаратів, бронетехніки та засобів зв'язку. Збільшилася співпраця України з країнами НАТО та ЄС у військовій сфері, що включає навчання, спільні розробки та закупівлі.

Сектор ІТ в українській економіці зазнав значних змін в період з 2013 по 2024 роки. Станом на 2013 рік, ІТ-сектор ще не мав настільки значного впливу на економіку країни, як це стало пізніше. Загальний ВВП від ІТ-сектору становив менше 1% від економіки України. У 2013 році експорт ІТ-послуг становив близько 1,5 мільярда доларів США. Хоча ця цифра демонструвала стабільне зростання, вона була значно меншою порівняно з іншими країнами, що активно експортували ІТ-послуги, такими як Індія чи Польща.

Основним типом експорту до 2014 року була розробка програмного забезпечення на замовлення (аутсорсинг), яка становила більшу частину експортованих послуг.

Події 2014 року, зокрема Революція Гідності, анексія Криму та початок війни на сході України, значно вплинули на економічну ситуацію, включаючи ІТ-сектор, роль останнього в економіці значно розширилась. На 2020-ті роки частка ІТ у ВВП України перевищувала 4%, а в експорті послуг цей сектор стабільно займав одну з провідних позицій.

Після 2014 року в Україні почала активно розвиватися культура стартапів, а також зросли інвестиції в технологічні компанії. Платформи на зразок Grammarly, People.ai та Petcube стали відомими у світі. З'явилися численні ІТ-кластери та інноваційні центри, що сприяло розширенню підприємницької активності у сфері технологій. Українські ІТ-фахівці активно інтегрувалися у глобальні команди, працюючи для компаній зі США, Європи, Ізраїлю та інших країн. Незважаючи на військові дії, ІТ-сектор демонстрував вражаючу стійкість.

ІТ-компанії та фрилансери змогли швидко пристосуватися до нових реалій, зокрема, через можливість працювати віддалено. Значна частина компаній перенесли свої офіси в безпечні регіони країни або

за кордон, але продовжували підтримувати зв'язок із клієнтами та партнерами.

Станом на 2022-2023 роки експорт ІТ-послуг України досягнув близько 7-8 мільярдів доларів США щорічно. Такий ріст був зумовлений високим попитом на технологічні рішення у світі та зростаючою кількістю фахівців в Україні, які надавали послуги через аутсорсинг та роботу з міжнародними клієнтами. Якщо до 2014 року основним типом експорту була розробка програмного забезпечення, то після 2014-го сектор суттєво диверсифікувався, збільшився експорт продуктів, консалтингу в сфері ІТ та послуг з кібербезпеки.

Експорт ІТ-послуг України демонструє стабільне зростання як до, так і після 2014 року, а в період 2014 – 2024 років відбувся значний стрибок. Станом на 2024 рік ІТ-сектор відіграє критичну роль в економіці України, забезпечуючи значну частину валютних надходжень та сприяючи міжнародній інтеграції українських технологій.

Розробка та впровадження ефективної правової бази, спеціально спрямованої на регулювання сфери ІТ, забезпечення безпеки інформаційних систем, впровадження ефективних заходів кібербезпеки є подальшим завданням на шляху створення сприятливого інвестиційного клімату та забезпечення правової впевненості для учасників ІТ-ринку.

Ефективна галузева структура національної економіки є запорукою конкурентоспроможності, формування пріоритетних сфер спеціалізації країни та їх розвитку. Важливим у цих процесах є визначення рівня спеціалізації кожної галузі.

Спробуємо проаналізувати наявні статистичні дані, враховуючи значне скорочення чисельності робочої сили внаслідок військових дій, міграційних процесів [5; 6; 7].

Галузі спеціалізації характеризуються коефіцієнтом спеціалізації, де враховується співвідношення кількості зайнятих в галузі спеціалізації в регіоні та по країні загалом та чисельність робочої сили в регіоні та у країні загалом. Галузі, у яких зазначений коефіцієнт перевищує 1, є галузями спеціалізації регіону, а їх розвиток повинен стимулюватися. Отримані дані, спираючись на статистичні показники Державної служби статистики України представлені на рис. 1, 2, 3.

Рівень зайнятості в Україні в період 2013 і 2023 років у промисловості, сільському господарстві та сфері послуг суттєво змінився під впливом економічних і політичних факторів, зокрема війни і структурних змін у ринку праці.

Таблиця 1

Частка зайнятих у провідних галузях національної економіки України
на 2013 і 2023 роки (%)

Галузь	Частка зайнятих	
	2013	2023
Промисловість	19	15
Сільське господарство	15	13
Сфера послуг	60	66

Джерело: Складено за матеріалами Державної служби статистики України
(<http://www.ukrstat.gov.ua>).

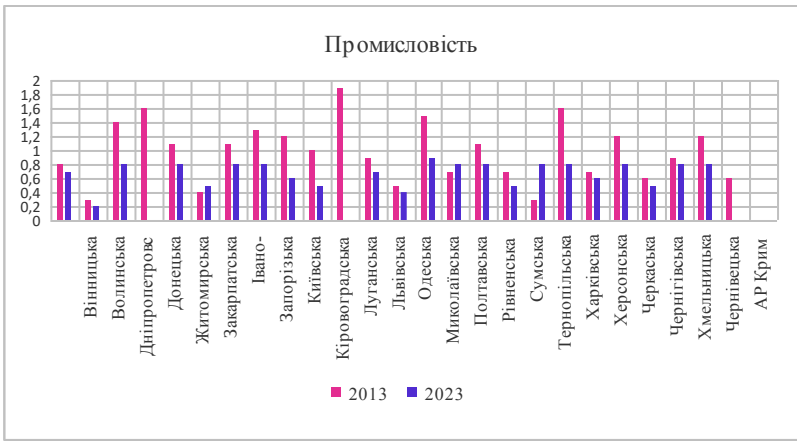

Рис. 1. Частка зайнятих в промисловості*

*Складено автором за матеріалами [9]

Основна частина зайнятого населення у промисловості у 2013 році працювала на підприємствах важкої промисловості, металургії, машинобудуванні та хімічній промисловості, що були сконцентровані переважно в східних регіонах України. У 2023 році зайнятість у даному секторі значно скоротилася через війну, втрату промислових потужностей.

Відбулось скорочення і у сільському господарстві, однак якщо війна і вплинула на частину сільськогосподарських територій, що спричинило певне скорочення оброблюваних площ, Україна залишалася однією з провідних сільськогосподарських країн Європи.

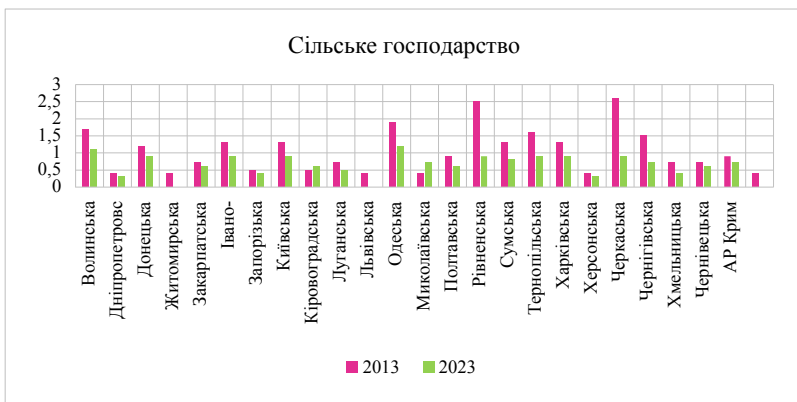

Рис. 2. Частка зайнятих у сільському господарстві*

*Складено автором за матеріалами [9]

Безумовною є зростання частки зайнятих у сфері послуг, в першу чергу, в ІТ-секторі та інших високотехнологічних галузях, що відображає глобальну тенденцію.

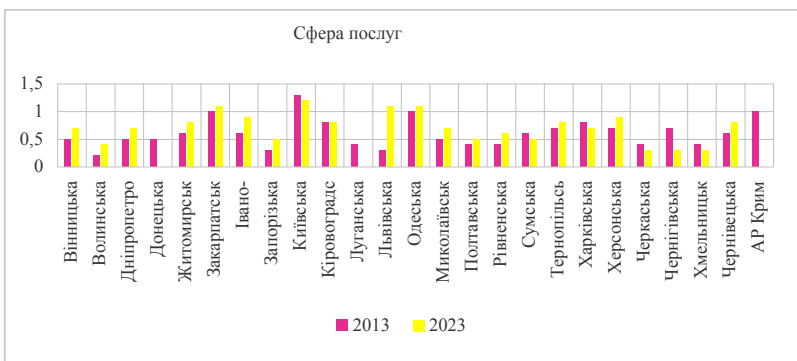

Рис. 3. Частка зайнятих в сфері послуг*

*Складено автором за матеріалами [9]

Дані табл. 1 та на рис. 1, 2, 3 дозволяють проаналізувати особливості спеціалізації національної економіки у 2013 та 2023 роках. У 2013 році визначено домінування розвитку промисловості (а саме металургії, хімічної промисловості) в 13 областях країни; в 11 областях спеціалізацію на сільському господарстві, недостатність розвитку сфери послуг, яка представлена як галузь спеціалізації лише

в 4 областях. Цікавим і водночас негативним є факт відсутності позитивного коефіцієнта спеціалізації по всім галузям в одній області одночасно. Загальний рівень конкурентоспроможності всієї національної економіки було визначено як таку, в якій домінують промисловість та сільське господарство із сировинними перевагам та значними структурними коливаннями.

Показники 2023 року розраховані з урахуванням демографічної ситуації в країні, значним скороченням населення, в першу чергу під впливом російсько-української війни на галузі економіки, відповідно коефіцієнти є зниженими, проте не свідчать напрямку про скорочення обсягів розвитку економіки країни та підкреслюють активізацію сфери послуг, як зазначалося вище, в першу чергу ІТ.

Дослідження структури експортного потенціалу дає змогу виокремити три основні елементи, які найбільше впливають на його формування: експортну конкурентоспроможність продукту, експортну конкурентоспроможність підприємства-виробника та експортну конкурентоспроможність країни-виробника [2].

Розміри експортної орієнтації певної галузі національної економіки дають змогу визначати її рівень спеціалізації, що є її міжнародною спеціалізацією. Розрахунки основних показників рівня міжнародної спеціалізації галузі допомагають визначити коефіцієнт відносної експортної спеціалізації (K):

$$K = E_k \div E_c; \quad (1)$$

де E_k – питома вага товару в експорті країни; E_c – питома вага товару у світовому експорті. Якщо $K > 1$, то галузь або товар вважаються міжнародно спеціалізованими. В таблиці 2 наведені коефіцієнти відносної експортної спеціалізації зазначених галузей національної економіки України.

Таблиця 2

Результати розрахунків коефіцієнта відносної експортної спеціалізації за 2013 і 2023 роки

Галузь	Коефіцієнт відносної експортної спеціалізації	
	2013	2023
Промисловість	0,55	0,47
Сільське господарство	2,2	1,9
Сфера послуг	1,2	1,4

**Складено автором за матеріалами [9]*

Показники коефіцієнта відносної експортної спеціалізації не можна визначити як високі, проте з урахуванням всіх факторів впливу на економіку країни, які зазначені вище, підтверджують їх перспективність.

Висновки. Міжнародна спеціалізація визначається конкурентними перевагами на міжнародному ринку, прискорюючи економічне зростання, сприяючи залученню іноземних інвестицій та розвитку нових галузей. Аналізуючи передумови міжнародної спеціалізації України, було встановлено, що наявність висококваліфікованої робочої сили, науково-технічного потенціалу та розвиненої інфраструктури створює сприятливі умови для економічного зростання та розширення міжнародного співробітництва. Крім того, підтримка з боку держави у вигляді стимулюючих заходів, фінансової підтримки та розвитку інноваційного середовища є ключовим чинником успішної міжнародної спеціалізації. Слід зазначити, що одним з важливих векторів розвитку міжнародної спеціалізації України залишається галузь металургії, АПК та інформаційних технологій. Проблеми економічного розвитку і спроби самоідентифікації українського суспільства в статусі незалежної держави вимагають активних дій від України, а саме індивідуального варіанта швидкого переходу національної економічної системи зі стану економічного спаду з усіма його характеристиками до якісно нового стану, що має перспективи зростання та розвитку. Відповідно, пріоритетним стратегічним завданням держави мають стати стимулювання та підтримка інноваційного процесу, розвиток високих, а також орієнтованих на споживача технологій.

Враховуючи визначальний характер в сучасному світі розвитку інформаційних та телекомунікаційних технологій, принциповими стратегічними перспективами є формування в Україні відкритого інформаційного суспільства, інтеграція до світового інформаційного простору. Водночас впровадження надбань всесвітньої інформаційної революції має супроводжуватися збереженням національних рис, традицій та самоідентичності українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Григорук А. Економічні цінності людини. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19850/1/22_HRYHORUK.pdf (дата звернення 13.10.2024)
2. Грущинська Н.М. Міжнародна спеціалізація національної економіки в умовах глобальної конкуренції. Монографія. Київ. 2013. 460 с.

3. Грущинська Н. Рациональне та емоційне ядро сучасного прогнозування URL: <https://economistua.com/ratsionalne-ta-emotsijne-yadro-suchasного-prognozuvannya/> (дата звернення 02.10.2024)
4. Станіславенко Л.А. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. *Політичне життя, вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. №1. 2021. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/9781>
5. World Economic Forum URL: <http://www.weforum.org/r.Competitiveness-Rankings.pdf>. (дата звернення 03.10.2024)
6. Характеристика України по Індексу економічної свободи, 2022 URL: <http://www.heritage.org/Index> Ranking of countries 2022 року (дата звернення 30.12.2023)
7. Міжнародний індекс щастя. URL: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2022/WHR_web.pdf. (дата звернення 04.10.2024)
8. Показник огляду цінностей світу (WVS) URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>. (дата звернення 04.10.2024)
9. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 13.10.2024)
10. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/> (дата звернення 13.10.2024)
11. Міністерство аграрної політики і продовольства України <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення 13.10.2024)
12. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic> (дата звернення 13.10.2024)